

Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796)
un apgaismība Baltijā
Eiropas kontekstā

Gotthard Friedrich Stender (1714–1796)
und die Aufklärung im Baltikum
im europäischen Kontext

Gotthard Friedrich Stender (1714–1796)
and the Enlightenment in the Baltics
in European contexts

Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796)
un apgaismība Baltijā
Eiropas kontekstā

Gotthard Friedrich Stender (1714–1796)
und die Aufklärung im Baltikum
im europäischen Kontext

Gotthard Friedrich Stender (1714–1796)
and the Enlightenment in the Baltics
in European contexts

Kolektīvā monogrāfija

Sastādītāja

Dr. philol. Māra Grudule

LIAMI LU LITERĀTURAS,
FOLKLORAS
UN MĀKSLAS
INSTITŪTS

2018.

Pavels Štolls (Pavel Stoll) (Prāga)

- 233 Gotharda Frīdriha Stendera un Jana Amosa Komenska personību un darbu tipoloģisks salīdzinājums
 241 Zusammenfassung. Typologischer Vergleich der Persönlichkeiten und Werke Gotthard Friedrich Stenders und Jan Amos Comenius'

Ineta Balode (Rīga)

- 245 Gotharda Frīdriha Stendera ieguldījums latviešu alfabētizācijā
 262 Zusammenfassung. Gotthard Friedrich Stenders Beitrag zur Alphabetisierung der Letten

LAICĪGĀ LITERATŪRA, MĀKSLA, FOLKLORA UN MITOLOĢIJA
 SÄKULARLITERATUR, KUNST, FOLKLORE UND MYTHOLOGIE

Pauls Daija (Rīga)

- 265 Pastorālā apgaismība. Gotharda Frīdriha Stendera dzeja kā garīgs apvērsums 18. gadsimta Kurzemes literārajā kultūrā
 275 Zusammenfassung. Die pastorale Aufklärung. Die Dichtung Stenders als geistiger Umbruch in der literarischen Kultur Kurlands im 18. Jahrhundert

Ruth Florack (Göttingen)

- 279 Christian Fürchtegott Gellerts moralische Lehren – ein deutsch-lettischer Kulturimport
 289 Kopsavilkums. Kristiāna Firhtegota Gellerta morālā audzināšana kā vācu-latviešu kultūr-pārnese

Aija Taimiņa (Rīga)

- 291 „Cienīgs mācītājs! Izredzēts mīļojams draugs!": par Veco Stenderu un diviem brāļiem Harderiem
 304 Zusammenfassung. „Werter Pfarrer! Auserwählter liebenswerter Freund!“ Über den alten Stender und die Gebrüder Harder

Beata Paškevica (Rīga)

- 307 Herdera un Stendera „nesastapšanās“ konteksti
 316 Zusammenfassung. Kontexte der 'Nicht-Begegnung' Herders und Stenders

Ināra Klekere (Rīga)

- 319 Literārā teksta un attēlu mijiedarbība 1746. gada Georga Manceļa sprediķu un 1754. gada „Kurzemes jaunas un pilnīgas dziesmu grāmatas“ izdevumos un Gotharda Frīdriha Stendera līdzdarbība to ilustrēšanā
 333 Zusammenfassung. Die Wechselwirkung von literarischem Text und Abbildungen in den Ausgaben der lettischen Predigten Georg Mancelius' von 1746 und *Kurzemes jauna un pilnīga dziesmu grāmata (Neues und vollständiges Gesangbuch für Kurland, 1754)* und die Mitarbeit Gotthard Friedrich Stenders bei deren Illustrierung

Mara R. Wade (Illionois)

- 337 Emblems and Cultural Exchange between Nürnberg and Riga in the Seventeenth Century
 347 Kopsavilkums. Emblēmas un kultūrapmaiņa starp Nirnbergu un Rīgu 17. gadsimtā

„Cienīgs mācītājs! Izredzēts mīļojams draugs“: par Veco Stenderu un diviem brāļiem Harderiem

Aija Taimiņa

Raksturvārdi: Gothards Frīdrihs Stenders, Johans Jakobs Harders, Gustavs Bergmanis, folklorā, antropoloģija, mitoloģija, epistolārais mantojums

„Cienīgs mācītājs! Izredzēts mīļojams draugs“ (Stenders 1766b: 1) – tā sākas Gotharda Frīdriha Stendera vēstule¹ Johanam Jakobam Harderam, kas interesentiem zināma jau kopš 1839. gada 13. septembra, kad bibliofils Johanness Hermanis Treijs to nolasa Latviešu literārās (draugu) biedrības gadskārtējā sanāksmē Rīgas pilī (Allgemeine Jahres Versammlung 1839, 21a: [8]).² Ir 1766. gada pēdīgā „ziedu mēneša“ diena, un Vārenbrokas muižā netālu no Sunākstes piecdesmit divus gadus vecais mācītājs Stenders ar sirsniņu un patiesu cieņu raksta savam divdesmit gadus jaunākajam amatbrālim Suntažos – līdz šim vēl nesastaptajam Harderam: „Jūs esiet tas pirmais, kas ar mani grib kopā jūgties uz Latviešu mācīšanu. Tāpēc man īsti sirds degtin deg, Jūs no vaiga pazīt un ar Jums plašāki izrunāties.“ (Stenders 1766, 1: 4) Stendera latviski rakstītā vēstule nav baroka retorikas paraugs, tā liecina par patiesu aizkustinājumu un degsmi, atrodot garīgi tuvu personu, ar kuru sabalsojas uzskati un intereses. Kopīgā lieta ir latviešu zemnieku izglītošanas misija, filoloģija; varbūt Stenders cer atrast Harderā ne tikai domubiedru, bet arī Dieva izredzētu savu visai vientuļīgi veiktā darba turpinātāju: „Es pateicos Dievam, kas Jūs uzskubinājis ir tiem Latviešiem par gaismu tapt. Es cienīju Jūsu svētu apņemšanos un padomu, kas no Dieva gara nāk, un lūdzu to Visuvaldītāju, ka tas Jūs spēcīnātu un no savas pilnības svētītu.“ (Stenders 1766b: 2) Gothards Frīdrihs Stenders savā vēstulē dod padomus dzejas tulkošanā, tā atsaucoties uz Johana Jakoba Hardera piesūtītajiem latviskajiem vārsmojumiem – Kristiāna Firhtegota Gellerta un Ēzopa atdzejojumiem. Vēstules nobeigumā Stenders pareģo Harderam spožu nākotni: „Es Jums to varu par godu sacīt: Jūs tapsiet turpmāk liels Meisteris un pēc Dieva svētu likumu tiem tumšiem Latviešiem par gaišumu. Dažs gudrinieks tikai ar skauģa prātu prot tos darbus ķēzīt un tomēr rokas nepieliek.“ (Stenders 1766b: 4) Un vēl – viņš piedāvā kādreiz svētdienās satikties Stukmaņu muižā pie

¹ Public.: Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. 1921. Nr. 7. 712.–716. lpp. Gotharda Frīdriha Stendera vēstuli publicēšanai sagatavojis Jānis Misiņš. Teksts saglabāts divos vēlākos norakstos. Var pieņemt, ka vēstules oriģinālam bija jāatrodas Treija kolekcijā, tomēr Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA), kur ir nonākusi Treija kolekcija, Stendera vēstule nav atrasta.

² Virsmācītājs Treijs tad nolasījis ziņojumu *Wie haben Deutsche bei dem Übertragen geistlicher Lieder ins Lettische zu verfahren? Ein zeitgemäßer Rath, einem lettisch geschriebenen, eigenhändigen Briefe Gotth. Friedr. Stender von Jahr 1766 entnommen* („Kā jārikojas vāciešiem, tulkojot garīgas dziesmas latviešu valodā? Laikmetīgs padoms, paņemts no Goth. Frīdr. Stendera 1766. gadā ar paša roku latviski rakstītas vēstules“).

Kokneses, lai aprunātos un mainītos grāmatām. Lai abi satiktos mūslaikos, Stenderam būtu jānobrauc kādi piecdesmit kilometri un jāpārceļas pāri Daugavai, bet Harderam nāktos veikt septiņdesmit piecus kilometrus. Arī tolaik tie ir visai nopietni attālumi, tomēr nav šķitis par grūtu „manas grāmatas par Koknesi uz Suntažu, kas tikai piecas jūdzes no Sērpils irraid, aizstēlēt“ (Stenders 1766b: 1). Stenders saka: „Jo mēs nu tuvāki esam, nekā jūs cerējāt.“ (Stenders 1766b: 2)

Bet kas bija pirms tam? Kādi jaunā Suntažu mācītāja nopelni rosināja Stenderi tādu respektu un aizrautību? Abu vidutājs un tuvinātājs bija Rīgas laikraksts *Rigasche Anzeigen*, ko lasīja gan Vidzemē, gan Kurzemē. Atkāpei – Johans Jakobs Harders nācis no Kēnigsbergas, pēc studijām tur 1752. gadā viņš ierodas Kurzemē, 1755. gadā jau ir Vidzemē, bet 1772. gada 26. februārī stājas Rīgas Ķeizarskā liceja rektora amatā, viņš miris jau 1775. gadā. Uz Vidzemi pēc studijām Kēnigsbergā (1764–1767) dodas arī latviešu grāmatniecības vēsturē iezīmīgais un grāmatniecības vēsturnieka Alekseja Apīņa (Apīnis 1977a: 95–131) augsti novērtētais Johana Jakoba Hardera trīspadsmit gadus jaunākais brālis Kristofs Harders, par ko būs runa turpmāk. Vecākā un jaunākā brāļa nopelni dažkārt un pat visai ilgstoši tikuši jaukti, vienam – parasti jaunākajam brālim – piedēvējot otra darbus (Straubergs 1943: 193) un tā samazinot vecākā brāļa nopelnu vērtību.

Suntažu Hardera literārajā mantojumā ir Leipcigā un Rīgā publicēti darbi. Stenders acīmredzami bija zinājis anonīmi Hardera rakstus laikraksta *Rigasche Anzeigen* pielikumos *Gelehrte Beyträge* jau 1763. un 1764. gadā: par Suntažu vājprātīgo meiteni³ (Harder 1763, St. 21: 161–163) un īpaši – četros turpinājumos par latviešu valodu, tikumiem, dieviem, tātad – par latviešu senvēsturi, tautas un valodas izcelsmi, mitoloģiju, antropoloģiju (Harder 1764). Hardera tuvākais mērķis ir mazināt

³ Meitenei 1763. gada pavasarī bija četrpadsmit gadu, pēc murgaina sapņa atmodusies, viņa sākusī savādi runāt, tad aizbēgusi no mājām, slēpusies mežā, līdz pēc divdesmit astoņām dienām to nejauši atraduši. Viņa stāvējusi pie koka novārgusi, bet atscijusies ēst un dzert arī mājās. Tādā mācītājam [Harderam?], kuru ģimene ataicinājusi, izdevies uzzināt viņas sapni. Meitene sapni bijusi kopā ar mirušo senču gariem (veļiem), viņa jutusies tik laimīga, ka ilgojusies palikt ar tiem kopā un vairs nešķirties. Tāpēc kāds velis viņai teicis, ka tai jādodas prom no cilvēkiem un gadu jādzīvo mežā, šajā laikā tā nedrīkst ne ēst, ne dzert, tad viņa nekad nenomirs, bet līdz pastardienai no nāves nebaidoties, varēs runāt un tikties ar mirušo dvēselēm. Mācītājs sapratis, ka meitene bija dzirdējusi nostāstu par meža dievietēm jeb meža mātēm, kas to ļoti ietekmējis. Mācītājs meitenes drudzainos murgus ārstējis ar jau veiksmīgi pirms tam lietotu, paša izgatavotu mājas līdzekli – brūno maijaboļu [?] izvilkumu medū, ko dod slimniekam uz maizes vai kopā ar alu. Līdzeklis iedarbojies, meitene sākusī runāt un ēst, tomēr pēc divām nedēļām otrreiz aizbēgusi uz mežu. Lai gan atrasta vēl pēc divām nedēļām (atkal stāvot pie koka), viņa nomirusi un 14. septembrī apglabāta (Harder 1763, St. 21: 163). Harderu šis gadījums mudināja domāt par sapņu, iztēles un iedomu spēku. Pieņemot teoloģisko uzskatu, ka jaunais gars (Sātans) var iespaidot kristieša domas un sagraut tā prātu, Harders līdzcietīgi apgalvoja, ka nelaimīgās pagānisko iedomu pārņemto dvēseli tomēr gaida apžēlošana mūžībā, jo tā bijusi tikai slima, vājprātīga, ne grēcīga. Hardera nostāja izsauca Vidzemes baznīcas administrācijas pretreakciju, iztīrājot teoloģisku jautājumu par grēku piedošanu tiem, kas nomiruši bez to nožēlošanas (Essen 1763).

neizpratnes un nezināšanas radīto atsvešinātību starp Vidzemes vācu aprindām un latviešu zemniekiem, jo „kā kungi, tā garīdznieki nepietiekami pazīst savus padotos un draudzes bērnus“ (Harder 1764, II. St.: 10).⁴ Būtiski, ka tagad gandrīz aizmirstais Vidzemes lauku mācītāja raksts pievienojas vienai no 18. gadsimta nozīmīgākajām zinātniskajām diskusijām Eiropā, proti, sarunai par valodas izcelsmi un attīstību, valodas saistību ar apziņu. Harders ir pirmais Vidzemē, kas valodas materiāla izpēti sāk izmantot vēsturiskiem un antropoloģiskiem pētījumiem, tā uzrunājot savus lasītājus: „Es uzdrošinos [...] piedāvāt ceļu, ko Vidzemē varbūt neviens vēl nav staigājis, bet kas šķiet visai drošs [...] Proti, es piedāvāju, ka no latviešu valodas jāgūst pavedieni, lai radītu gleznu par viņu seno stāvokli; [...] Jo nevienai pasaules tautai nav vairāk jēdzienu nekā tai vārdu; jo vārdi ir jēdzienu apzīmējums.“ (Harder 1764, II St.: 10)⁵ Vidzeme un nomaļie Suntaži tādējādi iekļaujami sensuālisma recepcijas lokā, un šajā diskusijā Johanam Jakobam Harderam ir sava vieta izcilā sabiedrībā, hronoloģiski pēc Džona Loka, Etjēna Kondiljaka, Berlīnes Zinātņu akadēmijas prezidenta Pjēra Luija Mapertuī, bet vēl pirms Johana Gotfrīda Herdera un Johana Georga Hāmaņa (Rahden 1989: 421–423). Johana Jakoba Hardera latviešiem veltītā valodnieciski antropoloģiskā studija nāk klajā desmit gadus pirms tam, kad 1773. gadā Imanuels Kants sāk lasīt studentu īpaši iecienīto antropoloģijas kursu Kēnigsbergā, ko turpināja divdesmit gadus, noslēdzot gadsimtu ar savu pēdējo darbu *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* („Pragmatiskā antropoloģija“, 1798). Hardera vārdam redzama vieta arī Voltēra darbu recepcijā vācu valodas telpā (Garber 2007: 215), viņš tulkojis Voltēra *La philosophie de l'histoire* („Vēstures filozofija“, 1768). Hardera komentāri apjomā tuvinās oriģināltekstam, tie liecina par respektējamu kompetenci valodniecības, literatūras (Harders piesauc arī 1762. gadā izdoto Ruso darbu *Emile* („Emīls“)), ģeogrāfijas un teoloģijas jautājumos. Harders tiek uzskatīts par Voltēra oponentu, tomēr drīzāk viņš ir opozīcijā daudziem Voltēra detaļās paviršajiem izteikumiem. Jāuzsver, ka visos 60. gadu sacerējumos Harders ar patiesu toleranci un empātiju runā par pirmatnējām tautām, uzskatot, ka visas ir līdzvērtīgas, tikai vide, apstākļi radījuši atšķirības starp dažādu kultūru, tautu un rasu pārstāvjiem, un, mainoties apstākļiem, līdzī mainās ieradumi, atraisās jaunas spējas. Tā viņš ar respektu piemin Kēnigsbergā satiktu studiju biedru – „melnu princi“ no Ostindijas, izglītotu afrikāni, kas „apķēribā un zināšanās neatpalika no mums, baltajiem Ādama dēliem“

⁴ [...] *weder die Herren, noch auch die Geistlicher ihre Unterthanen und Pfarrkinder hinlänglich kennen.* [Šeit un turpmāk citātu tulkojumi no vācu valodas mani – A. T.]

⁵ *Ich wage es, [...] einer Weg vorzuschlagen, den man vielleicht in Liefland noch nicht gegangen ist, der mir aber ziemlich sicher zu seyn scheint [...]. Ich schlage nehmlieh vor, daß man aus der Sprache der Letten, die Züge sammeln solle, aus welchen man ein hinlängliches Bild von dem alten Zustande der-selben entwerfen wolle; [...]. Denn kein Volk in der Welt hat mehr Begriffe, als es Worte hat; weit Worte die sinnliche Zeichen der Begriffe sind.*

(Voltaire 1768: 13).⁶ Tikpat nosvērti un korekti ir Hardera spriedumi par ikdienā daudzkārt vēroto latviešu māņticību, arī par citu viņa amatbrāļu bargi nosodītajiem un apkarotajiem burvjiem, zilniekiem, zāļu pūšlotājiem, ragaņiem un raganu mātēm. Harders šīs latviešu pagānisko pasaules uzskatu izpausmes uzlūko bez sašutuma (viņi „grēko no nezināšanas un vientiesības“; Harder 1764, IV St.: 39)⁷ un izprot dziļāk, saredzot to saknes tālajos pirmskristietības laikos. Tās ir lielākoties nevainīgas paražas, tēvu mantojums, taču tās liecina par tagad apspiestās tautas godājamo, bet aizmirsto senatni: „Bez šaubām, no to pagānu priesteriem ir izveidojušies tagad tautā tik slave-nie un bijātie raganu meistari (*Hexenmeister*).“ (Harder 1764, IV St.: 38)⁸

Jāpiemin, ka Hardera 1764. gada raksts iepazīstināja publiku ar līdz tam nepamanītām tautas mutvārdu daiļrades vērtībām, proti, ar latviešu mīklām un parunām (Harder 1764, XI St.: 89–90). Harders pirmām kārtām uzteic šādas zemnieku ierašas morālētiskās kvalitātes: „[N]odoties miklu minēšanai sabiedrībā ir daudz godājamāk nekā nejdzībām ar kārtīm, kauliņiem, maskām un tenkām, ar ko tagad bezatbildīgi piepilda laiku.“ (Harder 1764, XII St.: 90)⁹ Tikpat respektējama viņa skatījumā ir latviešu miklu intelektuālā un stilistiskā virtuozitāte: „[Ne]zinošai, neattīstītai tautai rodami īstenas asprātības paraugi, kas darītu godu visgudrākajām nācijām.“ (Harder 1764, XII St.: 90)¹⁰ Tā Hardera uzskatos atbalsojusies aktuālā apgaismības laikmeta ideja par „cēlajiem mežoņiem“ (*noble savage*): visas tautas ir līdzvērtīgas, visiem piemīt iedzimts cēlums un tikumi, dabiskais cilvēks, ko nav sabojājusi civilizācija un iekarotāji, ir godājams. Lai pieminam kaut vai franču komponista Žana Filipa Ramo operu *Les indes galantes* („Cēlie indiāņi“, 1735) ar Amerikas indiāņu balsis izteikto pamatdomu „mēs esam dzimuši mieram un nevainībai“, Ruso *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* („Apcere par cilvēku nevienlīdzības pamatiem un izcelsmi“, 1755) un Voltēra filozofisko romānu *L'Ingenu* („Nevainīgais“, 1767).

Rīgā – jau vēlāk (1772) – Harders runājis un rakstījis par zinātnes un augstāka līmeņa izglītības nozīmi un mudinājis uz kompleksu moderno zinātņu pamatu apguvi Vidzemē un pirmām kārtām Rīgas licejā, uzskatot, ka zinātnes attīstība ir garants kā valsts, tā nācijas labklājībai un uzplaukumam (Harder 1772a: 8; Harder 1772b:

⁶ [...] *der uns weissen Adamskindern an Begreiflichkeit und Shulwissenschaften nichts nachgab.*

⁷ [...] *sündigen sie [...] aus Unwissenheit und Einfalt.*

⁸ *Aus diesem Stamme der heidnischen Priester sind ohne Zweifel die jetzt unter der Nation so berühmten und so gefürchteten Hexenmeister entstanden.*

⁹ [...] *eine solche Beschäftigung in Gesellschaften der Menschheit weit würdiger sey, als alle der Unsinn mit Karten, würfeln, Masquen und Verläumdungen, mit welchen man jetzt unverantwortlicher Weise die Zeit verbringt.*

¹⁰ [...] *bey einem unwissenden, unausgebauten Volk Proben eines solchen richtigen Witzes antreffen, die den klügsten Nationen Ehre machen würden.*

39–40). Liceja rektora Hardera rūpju objekts ir vācu muižniecības un pilsonības aprindu jaunatnes izglītības kvalitāte. Amatā stājoties, Vidzemes ģenerālgubernatora, superintendenta un Vidzemes bruņniecības pārstāvju priekšā Harders konsekventi runā par to, ka sabiedrībai vērtīgas personības kodolu veido kristietības vērtību sistēma – „dievbijība ir gudrības sākums“,¹¹ teoloģija ir primāra, tai arī jānosaka izglītības saturs; tad morāle un patriotisms kļūst par reģentu, zemes kungu, tautas cēlo un dižciltīgo aprindu rīcības vienīgajiem mudinātājiem, „pamazām šādas nostādnes nonāk līdz pat tautas vismazākajai daļai un top par tās nacionālo raksturu“ (Harder 1772b: 43).¹² Zīmīgi, ka Harders te lietojis Herdera iedibināto jēdzienu „nacionālais raksturs“ (*Nationalcharakter*).

Lai gan Harders ir stingri pārliecināts, ka valodas ir zinātnes pamatlieta un rekomendē jaunu valodu apmācības metodiku (Harder 1772a: 17–18), tāpat kā uzsver nepieciešamību brīvi pārvaldīt vietējās valodas (Harder 1772b: 51), tomēr iepriekš svarīgie antropoloģijas un valodu izcelsmes jautājumi līdz ar amata maiņu šķiet zaudējuši aktualitāti, tāpat kā latviešu tautas apgaismotāja misija. Harders Rīgā visai abstrakti runā par verdzības nesto postu, bet par vairākām viņa agrāk paustajām idejām un nostādnēm ir reflektējis kurzemnieks Stenders.

Gotharda Frīdriha Stendera latviski rakstītā vēstule Johanam Jakobam Harderam raksturo abu apgaismotāju un humānistu interešu kopību un centienus sadarboties, tā veidojot pār-Daugavas ideju tiltu. Viņi atrod viens otru ar iespīestā un rakstītā vārda starpniecību un tā uztur visai intensīvus intelektuālos kontaktus, idejas atbalsojas arī pāri Daugavai – no Kurzemes uz Vidzemi, no Kēnigsbergas, Berlīnes, Fernejijas, Čīrihes uz Suntažiem, Vārenbroku, Sunāksti, Rīgu. Gribas teikt, ka Kurzemē, Viesītes, Vārenbrokas pusē, un Suntažos Vidzemē veidojās domubiedru kopiena, kam bija dārgi humānistu dzīves ideāli. Roterdamas Erasma un viņa domubiedru ilgotā pasaule bija aprakstīta darbā *Adagia* (1508), tās ir „klusas, draudzīgas un reizē nopietnas sarunas par *bonae literae* labu un gudru draugu lokā, ērtā lauku namā zem kokiem, pie laba cienasta“ (pēc: Huizinga 2014: 104). Ir arī citas, literāras paralēles. Stenders „Jaukās pasakās un stāstos“ (1766) ir izmantojis asprātības un līdzības ar beigās pievienotu pamācību, lai „pielabinātu bērnus un nejēgas“ (Stenders 1766a: 6), tāpat kā savulaik citi humānistu, arī Erasms darbos *Adagia*, *Colloquia*. Erasma, tāpat kā Hardera un Stendera, mūžs bija veltīts *bonae literae* – literatūrai, rakstniecībai, valodniecībai, izglītībai, grāmatu pasaulei, dabas un pasaules izziņai. Draugu un domubiedru lokā pavadītais laiks bija piepildīts un jēgpilns, Stenders to pratis novērtēt: „Tās ir

¹¹ [..] *Ist Gottesfurcht der Weisheit Anfang* [...] so muß die erste Grundlage zu den Wissenschaften, auf Gott, auf Religion, auf Bildung des Herzens gebauet werden.

¹² *Allmählig steigen diese Gesinnungen bis zu dem geringern Theil des Volkes hinab, und werden desselben Nationalcharacter.*

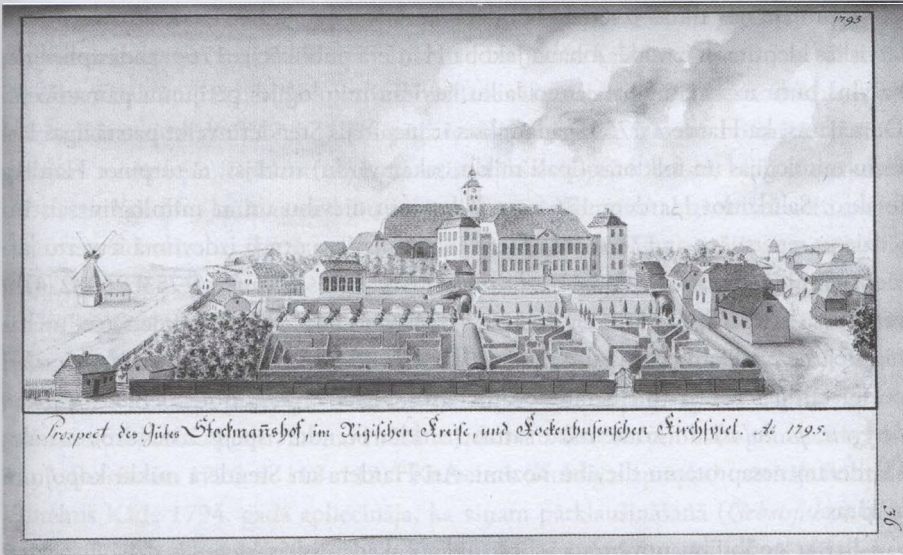
labākās manas dzīves stundas, ko man bieži laimējās pavadīt Jūsu tuvumā. Tāda sirds kā Jūsu man ir visvērtīgākā dārglieta; un talanti, ko Dievs Jums dāvājis, ir gluži kā manam garam.“ (Stender 1771: 3)¹³ Citētie vārdi ir veltīti labvēlim un domubiedram Georgam Johanam fon Bolšvingam un viņa kundzei Vārenbrokā jeb Vārnāvā, viņu sabiedrību Stenders piemin ar pateicību un sirsnību: „Tie mūs tā mīlo, godā un par mums gādā, ka viss mans prāts ataut, cik reiz es tos pieminu. Kad visiem pasaulē tāds Dieva līdzīgs prāts būtu, tad šī dzīvība paradīzē līdzinātos.“ (Stenders 1766b: 1) Bolšvingu dzimtas pateicība par Stendera mūža gājumu bijusi tikpat izjusta: 1796. gadā Stendera bērēs Bolšvinga dēls bija uzlicis uz „latviešu skolotāja Stendera“ kapa vienkāršu piramīdu – mūžības, gara un materiālās pasaules harmonijas simbolu, dievišķās un laicīgās gudrības zīmi (Czarnewsky 1805: 87–88).¹⁴ Atbilstoši 18. gadsimta tradīcijai piramīda kā piemiņas velte varēja apliecināt Stendera piederību brīvmūrniecībai; tā ierasti ticis iezīmēts brīvmūrnieka kaps.

Vērts tikai īsi pieminēt, cik komplicētus dabaszinātniskus un filozofiskus jautājumus tolaik (ap 1771. gadu) apsprieda Vārenbrokas muižā Stenders un Jēnas Vācu biedrības (jeb Zinātņu akadēmijas) loceklis Bolšvingš (kam „īsti no Dieva vēlēta sirds“ (Stenders 1766b: 1) savās klusajās pārrunās (varbūt pēc kāda izpriecu brauciena) – sprieda par visā Eiropā un arī Vidzemē un Kurzemē apjūsmoto Šveices filozofu Johanu Kasparu Lafāteru, kritiski izteicās par viņa mūžības un viņpasaules konceptu, apdomāja Lafātera skaitļu teoriju (bezgala lielajiem skaitļiem), runāja par sajūtām, redzi, optiku un insektu acs veidojumu (lai gan Stenders ironizēja par Lafātera aprakstīto salikto aci). Interesanti, ka Sunākstē tapušās apceres rosinātais intelektuālais duelis starp Stenderu un Lafāteru tūlīt atraisījās epistolārā formā – pēc tam, kad Lafāters bija izlasījis Stendera darbu un ļoti apvainojies (Stender 1776: 310b). Sev 1771. gada 9. jūnijā adresēto Johana Kaspara Lafātera vēstuli (Stender 1776: 309a–312b) Gothards Frīdrihs Stenders pārrakstīja un (tāpat kā savu atbildi viņam, Sēlpils, 3.03.1772.) nosūtīja vēsturniekam Frīdriham Konrādam Gādebušam, kurš nekavējoties publicēja abu saraksti (Gadebusch 1777: 208–212).

Stenderam, tāpat kā renesanses humānistam Erasmam, bija svarīgi norobežoties no radikāliem strāvājumiem un saglabāt līdzsvaru, esošo pasaules kārtību. Gan Erasmus, gan Stenders un Harders bija vēlējušies runāt par kristietību un morāli, turklāt izkoptā valodā un labā stilā. Erasmus virtuozī pārvaldīja latīņu valodu, bet Sunākstē un Suintažos lietotā *lingua franca* (starpniekvaloda) jeb valodas tilts bija latviešu valoda (kaut ar vācu akcentu), arī iezīmīgajā 1766. gada vēstulē, ko viens vācietis rakstīja otram.

¹³ *Es sind vorzüglichsten Stunden meinen Lebens, die ich in Dero Umgange zuzubringen, das öftere Glück habe. Ein Herz, wie das Ihrige, ist mir das köstlichste Kleinod, und die Talente, die Ihnen der Herr verliehen, sind genau für meinen Geist ihn anzufachen.*

¹⁴ *Eine Kunstlose Piramide, geweiht von dem Herrn LS Oberlandgerichts – Assessor von Bolschwing, bezeichnet die Grabstelle des Bilders der Letten.*

Prospect des Gutes Stockmannshof, im Rigischen Kreise, und Kockenhusenschen Kirchspiel. .z. 1795.

Johans Kristofs Broce. *Stukmaņu muižas skats Rīgas apriņķī un Kokneses draudzē 1795. gadā.* Akvarelis. Brotze, Johann Christoph. *Prospect des Gutes Stockmannshof, im Rigischen Kreise, und Kockenhusenschen Kirchspiel. Anno 1795*

Brotze, Johann Christoph. *Sammlung verschiedner liefländischer Monumente, Prospecte, Wapen etc.* Bd. VII, Bl. 36. LUAB R, inv. Nr. R4968

Stendera un Hardera grāmatu un ideju apmaiņas pasākumam bija atrasts arī labs vidutājs: „Cienīgs Kammer-erris Beiera kungs no Stukmaņa muižas, kas aiz Daugavas Sērpilij it preti dzīvo, apsolījis manas grāmatas par Koknesi uz Suntažu, kas tikai piecas jūdzes no Sērpiles irraid, aizstēlēt. Un kad Jums patīk, variet Jūs arīdzan savas grāmatas par Koknesi uz Stukmana muižu pastēlēt.“ (Stenders 1766b: 1) Nav zināms, vai un kā realizējās iecerētā grāmatu apmaiņa, tāpat kā tas, vai Stenders un Harders patiesi satikās Stukmaņos pie literatūras un mākslas cienītāja Beiera,¹⁵ lai runātu par Voltēru, Lafāteru, Ruso, valodniecību, izglītību, sentautu mitoloģiju un antropoloģiju.

¹⁵ Rīgas apriņķa maršalam (1789–1792), Holšteinas kambarkungam Georgam Andreasam fon Beieram piederēja Stukmaņi un Kokneses pils (līdz 1780). Viņu slavējis Merķelis: „Neviens tik pilnīgi nenododas turības un izglītības izplatīšanai kā cienījamais Beiers. [...] Arī gara izglītību fon Beiera kungs neatstāj novārtā. Ļoti enerģiski viņš rūpējas par jauniešu izglītību un bieži liek bez maksas izdalīt viņiem grāmatas. Pats būdams daiļo mākslu pazinējs un ar tām nodarbojamiem kā amatieris, viņš savu namu pārvērtis par kaut ko akadēmijai līdzīgu, kurā apdāvinātākos zemnieku bērnu izglīto par labiem zīmētājiem, gleznotājiem un mūziķiem. Mērenu greznību viņš pamato ti uzskata par lielisku mudinātāju uz darbību un izglītību. Viņš to veicina, ar bezmaksas izlozēm un dāvanām izplatīdams jaunas mantas starp zēniem un meitenēm.“ (Merķelis 1969: 103–104) Beiers bija iesniedzis (1792) landtāgā priekšlikumus par zemnieku stāvokļa uzlabošanu, kas tika noraidīti.

Joprojām nav tikusi izvērtēta Hardera Suntažu nozīme Latvijas kultūrvēsturē un latviskās identitātes izveidē. Johana Jakoba Hardera publikācija 1764. gadā apliecina, ka viņš būtu uzskatāms par jauno laiku latviešu mitoloģijas pētījumu pamatlicēju. Domājams, ka Hardera 1764. gada raksts ir inspirējis Stenderu veikt patstāvīgas latviešu mitoloģijas un folkloras (īpaši miklu, sakāmvārdu) studijas, tā turpinot Hardera iesākto. Salīdzinot Hardera 1764. gada latviešu dievību un ar mitoloģiju saistītu jēdzienu repertuāru ar 1783. gada Stendera gramatikas otrajā izdevumā ietvertu latviešu mitoloģijas vārdnīcu – §218. *Lettische Mythologie* – (Stender 1783: 260–271),¹⁶ vērojams, ka Harderam bijis zināms plašāks dievību loks, tomēr Stenders nav mehāniski pārņēmis Hardera nosaukto un aprakstīto mītisko personu reģistru. Atšķiras arī personvārdu rakstība (piemēram, Harderam – *Pikol Peekalns*; Stenderam – *pihkols berggott, pi kolns*) un komentāru saturs, turklāt Stenders spējis izskaidrot vairāku Harderam nesaprotamu dievību nozīmi. Arī Hardera un Stendera miklu kopojumi atšķiras.

Lai ar godbijību novērtētu šo savrup no akadēmiskās pasaules dzīvojušo visai vientuļo lauku intelektuāļu rakstu darbu patieso vērtību un svaru, nepieciešams pieminēt Vidzemes un Kurzemes garīdznieku ikdienas pienākumu repertuāru; tad nebūs jābrīnās, kāpēc Stenders Žeimē smagi slimoja no pārpūles un arī vēlāk Sunākstē viņam nav bijis vieglāk. Stenders tikai īsi pieminējis daudzos traucēkļus smagajā amatā (Stender 1775: 201a), kas lieguši viņam raiti strādāt pie dziesmu grāmatas. Stenders paskaidroja, ka jau piecdesmit dziesmas ir gatavas, tās lietpratēji atzīst, tomēr būs vajadzīgi vēl vairāki gadi, līdz viņš varēs nolikt spalvu un slavēt Dievu“ (turpat).¹⁷ Šādus vārdus Stenders rakstīja Gādebušam 1775. gadā, bet „Jauna izskaidrota dziesmu grāmata“ varēja iznākt tikai 1783. gadā.

Vidzemes mācītāja situāciju ap 1775. gadu aprakstījis kāds anonīms amatbrālis, tā izskaidrojot Gustava Bergmaņa secinājumu: Vidzemē „netrūkst mācītu un nopelniem bagātu vīru, bet tomēr tā nav rakstniekiem bagāta“ (Bergmann 1776, 2: 118).¹⁸ Nezināmais Vidzemes mācītājs¹⁹ Bergmanim rakstītajā publicētajā vēstulē ar rūgtumu atzina, ka „garīdznieka talantu un ģēniju neuzmundrina atalgojums; to nogurdina

¹⁶ Stendera gramatikas pirmajā izdevumā (1761) nav nodaļas par latviešu mitoloģiju.

¹⁷ *Ich bin schon mit mehr als 50 Lieder fertig, die der Kenner beyfall haben. Es möchten aber nach meinen Umständen bey meinen schweren Amt und viele Störungen einige Jahre hingehen ehe es zu Stande kommt und denn weil [jābūt – will – A. T.] ich meiner Feder niederlegen und Gepraisen.“*

¹⁸ *Mein Vaterland ist nicht arm an gelehrten und verdienstvollen Männern; aber es ist doch nicht reich dabey an Schriftstellern.*

¹⁹ Iespējams, ka vēstules autors varētu būt Peltsamā mācītājs Augusts Vilhelms Hupelis. Minējuma par labu liecina saturiski un dažviet arī intonatīvi radniecīgie Hupela pārskati par Vidzemes mācītāju stāvokli un pienākumiem (Hupel 1777c: 68–120; Hupel 1790: 399–426). Pateicība par versiju un informāciju *Dr. philol.* Paulam Daijam.

dažādi darbi, arvien truli. [...] Katehēze mājās un baznīcā, divreiz gadā ļaužu saraksti, kur draudze pat mazākajā iecirknī ir daudzū jūdžu liela un aptver pāris tūkstošu cilvēku. Tālāk jaunās tabulas: par zemnieku ienākumiem [...] Kādus nodokļus katrs iedzīvotājs ir nomaksājis [...] Tā šī sāpīgā ienākumu tabele ir viens no mācītāja sāpīgākajām nodarbēm. Beidzot, sējas un ražas vākšanas priekšraksti, bieži pienākumi pie tiesas; kristību, laulību un bērū runas. Kristīto, komunikantu, katehetēto, saderināto un salaulāto ierakstīšana baznīcas grāmatā. Apmeklēšana mājās, no mājās uz māju, kas velkas daudzus mēnešus ziemā, skolu vizitācijas, slimnieku apmeklēšana, amata lietas svētdienā, tiesas rakstu pārrakstīšana, kam jātiek izsludinātiem draudzē, un, visbeidzot – mājās dzīves rūpes. Kur ir laiks un prieks, lai kaut ko rakstītu? [...] Te vēl pievienojas mācītāja pieticīgie ienākumi – tam līdzekļi neļauj sagādāt nepieciešamās grāmatas, lai barotu prātu; un nav mūsu vajadzībām domātu publisku grāmatu krājumu.“ (Bergmann 1776, 2: 118–119)²⁰ Kurzemes (Kuldīgas apriņķa) mācītājs Frīdrihs Vilhelms Kāde 1794. gadā apliecināja, ka viņam pārklausīšanāsā (*Gebetsfahrt*) bijis jāapbrauc vienā dienā 16–20 sētas, viņš pabijis kādās pārsimt mājās, tad vēl svētdienas skolas, iesvētāmo apmācība četras nedēļas (Kade 1794: 28, 31). Citiem, arī Suntažu Harderam, nācās uzņemties ārsta pienākumus: „[J]o, ja ir tauta, kas uzticas dabas rītiem, tad tie ir vecie latvieši. Tie dzīvoja, cik ilgi ir lemts, savu vājuma brīžos tie lietoja zālītes, par kuru noderību pie to lopiem viņus visdrīzāk bija pārliecinājusi daba, un nomira, ārstu palīgā nepasaukuši.“ (Harder 1764, St. V: 38)²¹ Harders seko šai tradīcijai, viņš apraksta, kā ārstējis neprātīgas meitenes māniju un murgus ar maijvaboļu izvilckumu medū (uz rupjmaizes) un alū (Harder 1763).

²⁰ [...] *das Genie und das Talent eines Livländischen Geistlichen wird durch keine Belohnung aufgemuntert, sondern durch vielfältige Arbeit ermüdet, nach und nach stumpf. [...] die Catechisation zu Hause und in der Kirche, die doppelten jährlichen Menschenverzeichnisse; das so öftern Veränderungen unterworfenen Verzeichniß von allen Pfarrgenossen des ganzen Kirchspiels. Welches Kirchspiel der kleinsten Pfarre oft einen Bezirk von vielen deutschen Meilen hat, und einige tausend Menschen begreift. Ferner: die neuern Tabellen von den Prosectibus der Bauerschaft. [...] was ein jeder Einwohner an Steuer zu geben hat, und die traurigste Arbeit eines Steuerrevisors ist: So ist diese peinigende Prosector-Tabelle eine der allerbeschwerlichsten Beschäftigungen eines Predigers. Endlich die Verschläge von Aussaat und Aernte, die häufigen Angaben bey Gericht, die vorfallenden Tauf= Communion= und Leichenreden. Die Eintragung der Getauften, Communicanten, Catechumenen, Getrauten und Versterbenen, ins Kirchenbuch. Die Besuchung von Haus zu Haus, welche viele Monate im Winter dauret, die Visitation der Schulen, die Krankenbesuche, die Amtsverrichtungen am Sonntage, die Abschreibung der gerichtlichen Briefe, die im Kirchspiele bekannt gemacht werden müssen, und endlich die Sorgen des hauslichen Lebens. Wo ist da Lust und Zeit, etwas zu schreiben? [...] Hierzu kommen noch die gemäßigten Einkünfte eines Predigers, die, wenn er nicht eigene Mittel hat, ihm, nicht erlauben, sich nöthige Bücher anzuschaffen, dem Verstand zu nähren. Und öffentliche Büchersammlungen zu unserm Gebrauche, haben wir gar keine.*

²¹ [...] *ist je ein Volk der Führung der Natur getreu gewesen, so sind es die alten Letten. Sie lebten so lange es angieng, brauchten in ihrer Schwachheit Kräuter, deren Nutzen ihnen die Natur vielleicht an ihrem Vieh gezeigt hatte, und starben, ohne einen Arzt zu Hülfe genommen zu haben.*

Liecības tam, cik mācītāja pienākumi bija atbildīgi un cik smagas sekas bija paviršībai vai kļūdai, atrodamas 1784. gada galvasnaudas nemieru vēsturē. Garlībs Merķelis raksta par notikumiem kādā Vidzemes draudzē, kur nemieri sākās pēc tam, kad mācītājs bija kļūdaini pārtulkojis izsludināšanai saņemto jauno likumu: „Kāds mācītājs,²² attiecīgo pavēli izziņojot, nebija saprotami izskaidrojis šā noteikuma dabu un nolūku un, kā liekas, tiši radījis pārpratumu, ka no tā laika zemnieki piederēšot kronim. Tūlīņ pa visu zemi sāka staigāt sūtņi no Raunas latviešiem, visur aicinādami tautu prasīt savu jauno tiesību realizēšanu. S. [Smiltenes] muižā to darīja pat muižas saime, un pavārs pateica, lai kungi paši vārot sev ēdienu: viņš esot brīvs. D. [Dikļu] muižā draudze neielaida mācītāju, gribot tiem noblēdīt viņu brīvību.“ (Merķelis 1969: 139) Garlība Merķeļa aprakstīto komentējis vēsturnieks Jānis Zutis, norādot, ka aizdomās par ļaunprātīgu kūdišanu turētais mācītājs Grīnerts²³ ticis nodots tiesai, jo viņš „attiecīgo patentu zemniekiem gan nolasījis, bet turpat arī paskaidrojis, ka turpmāk zemniekiem klausas nāksoties pildīt tādas, kādas tās pastāvējušas vecos laikos, pirms gadiem piecdesmit un vairāk“ (Zutis 1951: 391, 393).

Tomēr par spīti tam, ka mācītāji bija apkrauti ar tik daudziem blakusdarbiem un patiesi ilgojās reiz atbrīvoties „no visiem tiem pasākumiem, kas ārzemēs piederas rakstvežiem un skolotājiem“ (Bergmann 1776, 2:119),²⁴ daudzu Latvijas mācītāju devums literatūras, izglītības jomā ir realizējies grāmatās un rakstos, kas nu fiksēts abos Latvijas seniespieddarbu katalogos. Tas liecina par ārkārtīgām darbaspējām, nelokāmu misijas apziņu un pašaieliedzību.

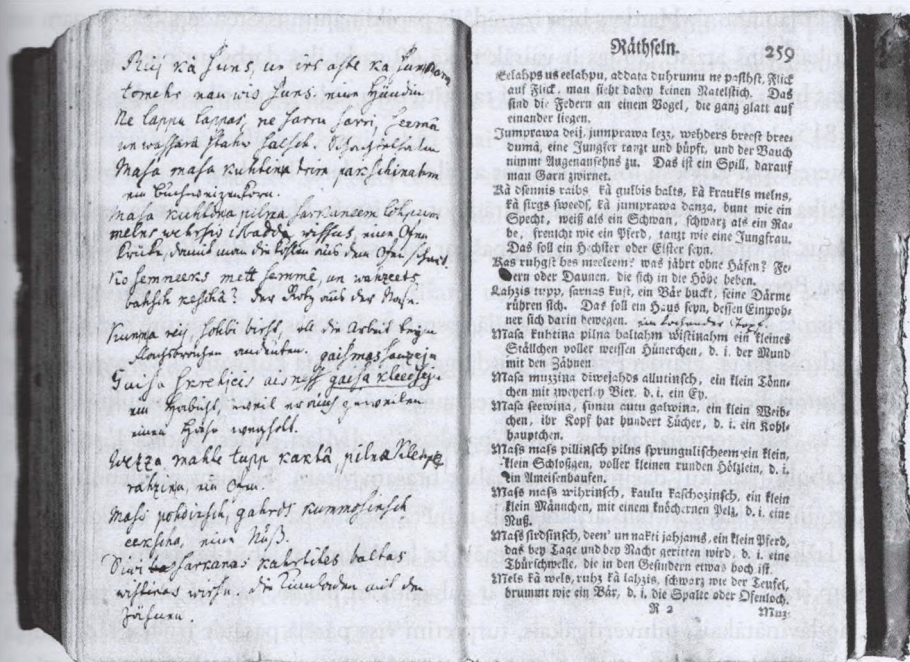
Attieksme pret reliģiju (kristietību) ir tā robežšķirtne, kas atdala Gotharda Frīdriha Stendera un Johana Jakoba Hardera kopīgo idejisko līniju no Rubenes mācītāja Kristofa Hardera uzturētā un realizētā virziena. Jaunākā Hardera sacerējumi un izdevumi nerunā par morāli un dievbijību, tie ir pilnīgi sekulāri un risina praktiskus jautājumus, rosina latviešu zemniekus laicīgām darbībām un piedāvā tiem izmantot likumīgas tiesiskas iespējas, lai uzlabotu savu stāvokli: jauna ābece, pirmā rēķināšanas mācību grāmata, jaunveidoti personvārdi, parocīgs un lēts kalendārs ikdienas dzīves pārvaldīšanai un sakārtošanai, pavārgrāmata, dabaszinātniski izklāsti, likumu tulkojumi un skaidrojumi, juridiskas pamācības zemniekiem. Nevis prātīgi pamācīt un moralizēt (sk. Krastiņa, Taterka 2008b: 34), bet dot zemniekiem rokās intelektuālus „darbarikus“, izglītot tos, mudināt patstāvīgai darbībai.

²² Literatūrzinātnieks Tomass Taterka komentāros Garlība Merķeļa „Latviešiem“ (1998) norādījis, ka Raunas draudzē attiecīgo rīkojumu nolasījis mācītājs adjunkts Gerhards Johans Pleske, kas gandrīz nav pratis latviešu valodu. Tāpēc radās pārpratumi, kas noveda pie nemieriem (Merkel 1998: 112, 247).

[...] *wären wir von allen denjenigen Verrichtungen befreuet, welche ausserhalb Landes Cantoren und Schulmeistern obliegen.*

²³ Acīmredzot runa ir par Kalsnavas mācītāju Zamuēlu Grīnertu.

²⁴ [...] *wären wir von allen denjenigen Verrichtungen befreuet, welche ausserhalb Landes Cantoren und Schulmeistern obliegen.*

Gotharda Frīdriha Stendera *Lettische Grammatik* („*Latviešu gramatika*“, 1783) ar Kristofa Hardera piezīmēm un komentāriem. Harders savā eksemplārā ierakstījis Vidzemes latviešu miklas, tā papildinot Stendera publicētās

Stender, Gotthard Friedrich. *Lettische Grammatik*. Zweyte [3.!] Auflage. Mitau: gedruckt und zu haben bey Johann Fried. Steffenhagen, 1783, pie S. 259. LU AB, Misiņa bibliotēka, Latviešu Draugu biedrības kolekcija, LDB 5458, inv. nr. RM 3795

Rubenes draudzes mācītāja, literāta, izdevēja un tipogrāfa devums vērtējams racionālisma un tautas apgaismības ideju kontekstā. Rubenes baznīca atrodas Ķieģeļmuižā, un pie tās – Hardera pastorāts, kur kopš 1782. gada darbojās Hardera ierīkotā mājas tipogrāfija. Savā mājas spiestuvē divdesmit gadu laikā Harders pats salika un iespieda vismaz divdesmit divas grāmatas, no tām deviņpadsmit bija latviešu valodā un latviešiem domātas. Saglabājusies sarakste un manuskripti liecina, ka Kristofu Harderu ilgā laika periodā nodarbināja latviešu valodas un literatūras attīstība. To, cik intensīvi un neatlaidīgi viņš strādājis ar Stendera darbiem, apliecina marginālījas un piezīmes Stendera izdevumos no Hardera bibliotēkas,²⁵ tostarp plaši Hardera komentāri Stendera ievadam par latviešu valodas etimoloģiju. 1815. gadā rakstītā Kristofa Hardera vēstule valodniekam Johanam Heinriham Rozenplenteram Pērnavā apstiprina, ka arvien tikuši apspriesti Gotharda Frīdriha Stendera ierosināti

²⁵ Piemēram, Stender, G. F. *Lettische Grammatik*. Zweyte [3.!] Auflage. Mitau: Steffenhagen, 1783. Eksemplārs no LDB bibliotēkas ar Kristofa Hardera rokraksta piezīmēm uz klāt piesietām lapām: LU AB, Misiņa bibliotēka, Latviešu Draugu biedrības kolekcija, LDB 5458, inv. nr. RM 3795.

filoloģiski jautājumi; Harders bija izstrādājis papildinājumus Stendera leksikonam un gramatikai; viņš atzīst: „[T]as ir vairāk nekā 40 gadu ilgs darbs un pieredze, tomēr, lai kā tas būtu, es neesmu Stenders, lai rakstītu otru tādu gramatikas darbu.“ (Harder Chr. 1815: 1–2)²⁶

Interese par latviešu folkloru tāpat atbilda Stendera, Herdera un abu brāļu Harderu laika garam. Valmieras pusē strādājot, Kristofs Harders uzturēja epistolārus kontaktus ar brāļiem Bergmaņiem, īpaši ar Mazsalacas un vēlāk Rūjienas mācītāju Gustavu Bergmani.

Kristofa Hardera sarakstē 1783. gadā apspriests Latvijas kultūrvēsturē nezināms un pārsteidzošs fakts. Hardera vēstulē „visdārgajam mācītāja kungam“ (*Wertgeschaezter Herr Pastor*) Bergmanim pieminēts adresātam zināms, bet vārdā nenosaukts latviešu zemnieks, kas sacerējis fabulas (tātad pasakas)²⁷: „[M]an patiesi patika Jūsējais latviešu fabulu [pasaku] dzejnieks, tam jābūt brašam vīram. Te Jums pievienoju vienu citu oriģinālu, kas gan tālu atpaliek no minētā. Stāstu par Drudzi un Kašķi²⁸ es jau esmu dažkārt dzirdējis. Es gribētu domāt, ka latvietim arī jābūt savām nacionālajām fabulām [tautas pasakām], kurās runa ir galvenokārt par to, ka viņš pats ir tas gudrākais, apdāvinātākais, pilnvērtīgākais, turpretim visa pārējā pasaule ir vien tādi muļķa mērkaķi. Nu esmu ievērojis šos stāstus un tagad gribu tiem veltīt vairāk uzmanības. Varētu būt, ka tie palīdz iepazīt tautas raksturu.“²⁹ (Harder Chr. 1783: 1–2) Vēstules saturs ļauj secināt, ka tā, visticamāk, rakstīta Gustavam Bergmanim, kurš tolaik (1782–1785) kalpoja Mazsalacas draudzē un tur bija iekārtojies mājas grāmatu spiestuvi. Redzams, ka abiem mācītājiem jau agrāk bijusi interese par folkloru un tagad viņi apmainās ar pasaku pierakstiem: Harders bija no Mazsalacas Bergmaņa saņēmis vairākus kāda zemnieka sacerētu pasaku pierakstus un nu pats sūtīja pretim Rubenē pierakstīto.

²⁶ *Ich habe zwar einige Anmerkungen zu Stenders Grammatik geliefert, muß aber auch gestehen, daß dies die Arbeit und Erfahrung von mehr als 40 Jahren ist: und jetzt, es koste auch was es wolle, bin ich nicht ein Stender, noch eine zweite solche grammatikalische Arbeit zusammen zu schreiben. Ich habe nur auch einige Berichtigungen und Ergänzungen zu Stenders lettischen Lexikon bearbeitet, die auch zum Drucke fast fertig seyn möchten [...].*

²⁷ Šādu apzīmējumu lietojis arī Stenders (Stenders 1789b: 227).

²⁸ Jādomā, atsauce uz tautas teiku par drudzi un kašķi, kuru arī 19. gadsimta otrajā pusē pierakstījis Augusts Bilenšteins (Šmits 1969: 342–343).

²⁹ *Recht sehr hat mir Ihr lettischer Fabeldichter gefallen, das muss ein braver Kerl seyn. Ich habe Ihnen hier ein ander Original beygelegt, das das stehet jenem weit nach. Die Erzählung von dem Drudzi und Kaschkis habe ich auch sonst schon gehört, erst möchte ich glauben, dass der Lette auch seine eigene national Fabeln haben muss, deren Inhalt mehrentheils darauf hinaus läuft, das er sich selbst nur für den klügsten, geschiktresten, vollkommensten ansieht, die ganze übrige Welt aber gegen sich nur für dummen Affen hält. Die Mittheilung dieser Erzählungen hat mich aufmerksam gemacht, und ich will mich von nun an mehr um ihre Geschichtchens bekümmern: vielleicht tragen sie dazu bey, den Charakter der Nation besser kennen zu lernen.*

Turpinājuma šim stāstam nav, bet isā Kristofa Hardera piezīme liecina par būtisku pavērsieni: no tumšas dūmistabas nācis,³⁰ pieticīgi skoloto latviešu bērnu vidē ir izaudzis kāds apdāvināts un radošs gars. Maz ticams, ka viņa spējas varēja atraisīt minimālā sistemātiskā izglītība, kurai veltīti visai skopi tālaika apraksti. Broce atzīmējis, ka netālajā Matīšu draudzē „ir iecelts centīgs skolotājs, kas māca lasīt, rakstīt, rēķināt; pagasta un ciema skolās māca lasīt, lūgt un dziedāt“ (Brotze 1798–1817: 45b),³¹ bet lielākoties bijis kā Rubenē, kur Broces (un tāpat arī draudzes mācītāja skatījumā) „visa zemnieku bērnu mācīšana ir lasīšana un katķisms, bet sāk rasties arī rakstīt mācīšanas mīļotāji“ (Brotze 1798–1817: 54).³² Diemžēl arī latviešiem domātā laicīgā literatūra (tostarp Stendera „Jaunas ziņģes“, „Ziņģu lustes“, „Jaukas pasakas in stāsti“) ar grūtībām meklēja ceļu pie saviem lasītājiem, ne velti mācītājs Kāde savā Kuldīgas draudzē nebija redzējis nevienu Stendera grāmatu: „Mūsu labā, nopelniem bagātā Stendera grāmatas latvieši nepazīst un neciena. Vismaz man nav bijis tas prieks tās ieraudzīt kaut vienā no pārsimt sētām, kur esmu bijis, nemaz nerunājot par lietošanu. [...] Tam, kas nav nosaukts par Biblii vai sprediķiem, vai dziesmu grāmatu, nevar solīt lielu zemnieku ievēribu [...], un tas tiek pēc viņu domāšanas veida vērtēts kā *Nieki* vai *Pasakas*.“ (Kade 1794: 28)³³

Vai šis apdāvinātais Mazsalacas zemnieks līdzinājās tiem puspagāniskajiem latviešiem, kas Rūjienā vēl 18. gadsimta beigās godināja koku dieviņu ozolos (Brotze 1798–1817: 47a) un Ērgemē pielūdza mājas kungu (Brotze 1798–1817: 65b); varbūt viņš kā Suntažu meitene runāja ar meža mātēm (Harder 1763, St. 21: 162)? Vai tomēr Ziemeļvidzemē būtu atrasts rakstītā vārda tradīcijas veidots, grāmatas, rakstniecības rosināts latviešu Ēzops, tā piepildot divu kurzemnieku – Sunākstes Gotharda Frīdriha Stendera „Jaunās ziņģes“ (1774) un „Ziņģu lustes“ (1789) un Apriķu Karla Gotharda Elferfelda „Līgsmības grāmatā“ (1804) iekodētās cerības uz apgaismota jauno laiku latviešu zemnieka literāta intelektuālo jaunradi (Krastiņa, Taterka 2008b:

³⁰ 18. gadsimta beigās Mazsalacas draudzē (un vispār Ziemeļvidzemē) zemnieki dzīvoja dūmistabās, kas bieži bija par iemeslu acu slimībām un aklumam. Tikai 18. un 19. gadsimta mijā daži turīgākie saimnieki dzīvojamajai ēkai sāka piebūvēt kambari ar stiklotu logu un izveidoja skursteni. Par to liecina Matīšu, Mazsalacas, Umurgas, Rubenes draudžu mācītāju ziņojumi (Brotze 1798–1817: 48a, 45a, 53b, 54a, 55b).

³¹ *Hier ist ein tüchtiger Schulmeister angestellt, der im Lesen, Schreiben und Rechnen unterrichtet, und in den Hof- und Dorfschulen wird Lesen, Beten und Singen gelehrt.*

³² *Das ganze Unterr[icht] der Bauerkind[er] besteht im Lesen und Catechismus lernen, doch fängt auch das Schreiben an Liebhaber zu finden.*

³³ *Die Bücher unsers guten, verdienstvollen Stenders sind von den Letten noch eben so wenig bekannt, als geschätzt. Wenigstens habe ich noch nicht die Freude gehabt, sie in einem einzigen der etlichen hundert Gesinder, wo ich gewesen bin, anzutreffen geeschweige denn benutzt zu finden. Was nicht Bibel, oder Predigtbuch, oder Gesangbuch heißt, kann sich wenig Aufmerksamkeit von Bauer versprechen und hat, nach seiner jetzigen Denkungsart, von Glück zu sagen, wenn er es nicht unter der *Neeken*, oder *Pasakken* rangiert.*

31–49)? Vai „brašais vīrs“ būtu latviešu literāts, prozaiķis, kas Vidzemē darbojies vēl krietni pirms dzejnieka neredzīgā Indriķa Kurzemē? Atbildes pagaidām nav.

Lai kādi pārsteigumi vēl varētu atklāties turpmākos pētījumos, apceres nobeigumam un reizē jaunu atziņu meklējumiem nākotnē Gothards Frīdrihs Stenders jau devis savu svētību: „Nu, gods Dievam! Grāmatnieki plašās. Lai tas žēlīgs Dievs tos vairo kā zvaigznes pie debesīm.“ (Stenders 1776: 3)

„Werter Pfarrer! Auserwählter liebenswerter Freund!“ Über den alten Stender und die Gebrüder Harder

Aija Taimiņa

Schlüsselwörter: Gotthard Friedrich Stender, Johann Jakob Harder, Gustav Bergmann, Folklore, Anthropologie, Mythologie, epistolarer Nachlaß

Zusammenfassung

Die Ideen des Zeitalters der Aufklärung fanden rasch Resonanz in den Kreisen der Literaten sowohl in Livland als auch in Kurland. Gesinnungsgenossen fanden einander sehr oft unter Vermittlung des gedruckten und geschriebenen Wortes und unterhielten so sehr intensive intellektuelle Kontakte. Als Mittler dienten häufig Zeitungen oder Bücher, noch häufiger jedoch der Briefwechsel. Neben dem Namen von G. F. Stender wird oft sein Amtsbruder und Gesinnungsgenosse aus Livland, der Pfarrer Harder, erwähnt. Den Pfarrer von Sunzel (1759–71) und späteren Rektor des Rigaer Kaiserlichen Lyzeums (1771–1773) und Pfarrer der Rigaer St. Jakob-Kirche, Johann Jakob Harder, sprach Stender mit Herzlichkeit und tiefem Respekt auf Lettisch mit den Worten „Auserwählter liebenswerter Freund“ an (1766). In Harders Sunzeler literarischem Erbe befinden sich Werke, die Zeugnis ablegen von einem kraftvollen Einfluss des Rationalismus und Sensualismus in Livland. Harders Name ist mit der Rezeption der Werke Voltaires verknüpft (er übersetzte Voltaire 1768 ins Deutsche), er hat über die Bedeutung der Wissenschaft und der Bildung geschrieben und im Rigaer Lyzeum zum Erwerb komplexer Grundlagen der modernen Wissenschaften ermuntert, da er der Meinung war, dass die Entwicklung der Wissenschaft Garant für das Wohlergehen und die Blüte sowohl des Staates als auch der Nation sei. Es ist wichtig, dass Harder die lettische Folklore, Sprache und Lebensweise erforscht hat; seine Schilderungen sind in den Beilagen *Gelehrte Beyträge* (1763, 1764) zur Zeitung *Rigasche Anzeigen* erschienen. Johann Jakob Harders Publikation aus dem Jahre 1764 belegt, dass Harder als ein Begründer der Forschung über die lettische Mythologie der neuen Zeiten angesehen werden muss, der in seinem Werk die für jene Zeit aktuelle Methodologie nutzte, indem er zum Zwecke anthropologischer

und historischer Forschung sprachliche Materialien auswertete und so die Herkunft der Sprache in den Forschungsdiskurs einbezog.

Der Brief, den der alte Stender auf Lettisch an Harder schrieb, charakterisiert die gemeinsamen Interessen der beiden Aufklärer und ihre Bemühungen zur Zusammenarbeit und zur Bildung einer Ideenbrücke über die Düna hinweg. Man kann annehmen, dass die Interessen Stenders für lettische Mythologie und Rätsel Harders Publikationen angeregt haben.

Im Kontext der Ideen des Rationalismus und der Volksaufklärung ist der Beitrag von Johann Jacob Harders jüngerem Bruder, dem Pfarrer der Gemeinden Papendorf und St. Matthäi, dem Literaten, Verleger und Typographen Christoph Harder, auszuwerten. Der erhaltene Briefwechsel und die Manuskripte belegen, dass sich Christoph Harder ebenso mit der Entwicklung der lettischen Sprache und Literatur beschäftigte; wie intensiv er mit den Werken des alten Stenders arbeitete, belegen die Marginalien und Anmerkungen in den Büchern aus Harders Bibliothek. Während Harder in Papendorf, in der Gegend von Wolmar, arbeitete, unterhielt er briefliche Kontakte mit dem Pfarrer von Salisburg, Gustav Bergmann. Der Briefwechsel der beiden bestätigt, dass von Stender angeregte philologische Fragen erörtert wurden, ebenso dem Zeitgeist entsprechend ist das von Johann Gottfried Herder inspirierte Interesse für die lettische Folklore. Im Briefwechsel von Harder wird 1783 eine in der lettischen Kulturgeschichte unbekannt und erstaunliche Tatsache erörtert: Es wird dort ein namentlich unbekannter lettischer Bauer erwähnt, der Fabeln verfasst habe. Wäre damit der erste lettische Äsop gefunden worden, der somit die Hoffnungen des alten Stenders auf das intellektuelle Schöpfungstum des aufgeklärten lettischen Bauern-Literaten erfüllte?